

De Mortel

een Goirlese plek in historisch perspectief

Willem van der Kuijlen

Heemkundige Kring *De vyer heertganghen*, Goirle

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
2	Etymologie	4
3	Verspreiding van het toponiem	5
4	De Mortel anno 2016: resultaat van 50 jaar veranderingen	6
5	De Mortel 1940–1960	7
6	Oudheidkundige vondsten in de Mortel (september 1940)	10
7	De Mortel in de negentiende eeuw	12
8	De Mortel in 1760	13
9	De Mortel in de middeleeuwen	15
10	Vóór de middeleeuwen	17
11	Samenvatting	20
	Lijst van figuren	23
A	De oudheidkundige vondsten uit 1940	24
B	Huisplattegronden uit de Romeinse tijd	31

De Mortel

een Goirlese plek in historisch perspectief

Willem van der Kuijlen

1 Inleiding

In het uiterst westelijke stukje van de Wermenbossestraat in Goirle zijn de huizen (nummers 16–21) gebouwd rondom een idyllische poel. De poel is omzoomd door zomereiken, een rododendron, een wilg, en aan de zuidrand door Amerikaanse eiken. Eendjes drijven rustig tussen het kroos. De poel zelf, dat wil zeggen het wateroppervlak, ligt ongeveer een meter of vier onder straatniveau. Het is niet direct duidelijk wat de oorsprong van deze plek en van deze poel is. Is het een oud

Figuur 1: *de Mortel (in de rode cirkel) en directe omgeving in 2016*

vennetje, de wijk hier heet immers het Ven? Is het een kunstmatig vijvertje aangelegd bij de bouw van de huizen om de omgeving een romantische aanblik te geven? Maar waarom ligt die poel dan zo diep? Is het een brandkuil, een oude bron?

Deze plek (+16,5 m NAP) bestaat al eeuwen onder de naam de Mortel. Maar de plek is ouder dan de naam. Begin twintigste eeuw is het een minder diep, maar drassig, verwilderd stukje land dat enigszins verzonken tussen de akkers

ligt. Langs de (westelijke) rand een paar eiken, wat bosjes. Het lag aan de Oude Baan. Die kwam vanuit het noordoosten, waar die nu achter het Mill Hillcollege nog altijd ligt, en liep langs de Mortel, langs 't Ven (nu: Frankische Driehoek) in zuidelijke richting naar de Regte Hei. Op bovenstaand kaartje is het voormalige tracé van de Oude Baan aangegeven met een rode lijn. Dat was grofweg de situatie zoals die sinds de late middeleeuwen heeft bestaan. Er is daar de laatste 80 jaar meer veranderd dan in de voorafgaande 10 eeuwen. In onderstaand stuk wil ik de historische achtergronden en wetenswaardigheden van deze bijzondere plek op een

Figuur 2: *de Mortel in de jaren '20*

rijtje zetten om te laten zien hoe de Mortel er vroeger uitzag en hoe die is geworden tot wat 'ie nu is. Eerst zal ik ingaan op de herkomst en betekenis van de naam. Vervolgens kijk ik terug in de geschiedenis naar een aantal momenten die van belang zijn voor deze plek. Oude kaarten, historische bronnen en resultaten van archeologisch onderzoek zullen de leidraad zijn.

2 Etymologie

Het moderne woord “mortel” is via het middelnederlandse “morter” en het Franse “mortier” afgeleid van het Latijnse woord *mortārium* dat “vijzel” betekent.¹ In het Latijn was de betekenis al overgedragen op datgene wat in de vijzel vermalen werd:

1. *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, “morter II”, geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.

steengruis.² Zodoende kregen “morter” en “mortel” ook de betekenis van “specie”. Gezien de vormovereenkomst tussen een vijzel en een uitholling in de grond is “mortel” als toponiem gebruikt voor komvormige uithollingen of lagere plekken in het landschap.³ Als lager gelegen plaats was een mortel ook vaak nat, of in ieder geval natter dan de directe omgeving. Een mortel is dus een komvormige, lager gelegen natte, drassige of zelfs moerassige plek in het landschap.

3 Verspreiding van het toponiem

De verspreiding van het toponiem “mortel” is beperkt tot Vlaanderen en Noord-Brabant. In Vlaanderen dateren de oudste vermeldingen van het toponiem “morter” (“moorter”, “moerter”, “mortre-”) uit de tijd 1248–1271.⁴

In Noord-Brabant komt het veel voor. Denk aan hedendaagse plaatsnamen als Mortel (bij Gemert) en Biezenmortel. Maar ook als aanduiding voor landschapselementen vind je het op veel plekken terug. In Stiphout (bij Helmond) ligt midden op het (relatief hoog gelegen) akkercomplex de Veerkampen een Roemortel, die zo nat was dat er ’s winters op geschaatst kon worden. Tussen Oirschot en Liempde ligt het gebied de Mortelen.

Anderhalve kilometer ten oosten van Nistelrode ligt een mortel aan de weg die nog steeds Mortel heet. Het is een groot perceel (400×100m) dat 1 tot 1,5 meter lager ligt dan de naaste omgeving. Volgens de kadastrale gegevens van begin negentiende eeuw was het destijds een perceel hakhout in eigendom van de gemeente. De omliggende, veel kleinere percelen zijn cultuurgrond (bouwland, weiland, in mindere mate woeste gronden zoals hakhout en heide). Niet ver van Nistelrode in Dinther ligt een Mortel en dichterbij in Udenhout ligt er ook een. In Budel ligt een Meemortel.

In de hele Baronie is Mortel volgens Buiks een gangbaar toponiem, en ook in Alphen komt het verschillende malen voor.⁵ Nog dichterbij, in Tilburg-West, lag een Mortel “achter die Bloetbeempden”, d.w.z. ten zuiden van de Bredaseweg langs de Oude Leij.⁶

2. M. Philippa et al. (2003-2009), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, “mortel”, geraadpleegd via <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/mortel>.

3. Het mortier (wapen) dankt zijn naam ook aan de uiterlijke overeenkomst met de vijzel. Cf. “Mortier” in het *Middelnederlandsch Woordenboek* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.

4. *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, “morter II”, geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.

5. Christ Buiks, *Veldnamen van Alphen N.B.* (deel 1 en 2), Alphen: Heemkundekring ‘Carel de Roy’ 2010, 315: “Mortel komt bijna in vrijwel elke nederzetting van de Baronie voor. Het woord staat voor drassige grond. Verschillende percelen in Alphen droegen de naam Mortel.” Op p. 438 voegt hij toe dat die percelen vaak in dorpsakkers liggen. We zullen zien dat dit ook voor de Goirlese Mortel geldt.

6. Trommelen, J.R.O. & M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16^e eeuw. Een*

4 De Mortel anno 2016: resultaat van 50 jaar veranderingen

De Mortel in Goirle biedt nu een heel andere aanblik dan voor de jaren '60 van de vorige eeuw. Sinds die tijd is de Mortel langzaamaan door de bebouwde kom ingekapseld. Er is in de afgelopen decennia meer veranderd dan in, pakweg, de 10 eeuwen daarvoor. De Oude Baan die er langs liep is verhard en heet nu Wermenbossestraat. Er zijn huizen verschenen, de begroeiing is toegenomen, en het waterpeil in de poel is aanmerkelijk verlaagd. Deze verandering in de waterhuishouding is de meest recente verandering die heeft plaats gevonden. Sinds enige tijd is de poel op het rioolstelsel van de gemeente aangesloten. Wanneer de capaciteit van de riolen niet voldoet wordt de poel gebruikt om tijdelijk overtollig water te bergen. De sloot langs het oostelijk gelegen deel van de Rillaersebaan dient daar bijv. ook voor; dat is goed te zien als je er langs fietst. In 1940, we zullen het zometeen zien, is de poel tot op deze diepte uitgegraven.

Figuur 3: *De Mortel omstreeks 1970, rechts Vennerode.*

De bebouwing rond de Mortel dateert uit de jaren 1975–1985 en is in twee fasen gerealiseerd. Tegelijk met de nieuwbouw van de Hellen zijn in de tweede helft van de jaren '70 aan de west- en oostkant huizen neergezet. De noordkant was op dat moment nog bestemd als locatie voor een benzinepomp die op de hoek Rillaersebaan/Kempenlaan had moeten verschijnen. Dit plan is in de vroege jaren '80 geschrapt waardoor er daar rond '83–'84 alsnog huizen zijn neergezet.

tentatieve reconstructie en naamsverklaring (Tilburgse bronnenreeks 1), Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed 1994, 360–361. Zijnen vermeldt op zijn kaart ook deze “Blood Beemde”.

De Wermenbossestraat, de Kruisbaan en het overige gedeelte van de wijk dateren van begin jaren '60. Vanaf dat moment verschijnt er tussen de Tilburgseweg, de Van Malsenlaan en de Nieuwe Rielseweg de nieuwe wijk het Ven. De Rillaersebaan ligt er nog niet. Tegen de zuidrand van de Mortel komt bebouwing. De onverharde Oude Baan sluit aan op de (verharde) Wermenbossestraat die samen met de Kruisbaan de noordwestrand van de wijk vormt. De Mortel ligt nog net in de akkers, die zich uitstrekken tot de waterloop van de Katsbogte (zie figuur 3). De straten in de nieuwe wijk krijgen namen die ontleend zijn aan oude veldnamen uit de direct omgeving: Klaphekke (een boerderij aan de Nieuwe Rielseweg), Papen-/Spapenlant, Dirckslant (namen van akkers), Venneweg (genoemd naar het karrespoor dat al eeuwen op deze plek ligt). De Wermenbossestraat dankt haar naam aan een stuk land of wilgenbosje dat in 1420 genoemd wordt als het “Werverenbosch opten Venwech”.⁷ De Kruisbaan ontleent haar naam aan de hagelkruis dat vroeger op de Groote Akkers (ter hoogte van de Van Malsenstraat) stond.

Ook de Mortel wordt begin jaren '60 vernoemd. Het pleintje en straatje 100 m ten zuidoosten van de Mortel ontleen er hun naam aan: Mortelplein en Mortelstraat. Door deze vroege vernoeming kon de Mortel zelf, eenmaal bebouwd, deze naam niet meer krijgen. Op zich geen ramp. Het is mooi dat een oud toponiem voortleeft in de straatnaamgeving van de directe omgeving, maar maak niet de fout dat je de Mortel op de plek van het huidige Mortelpleintje localiseert (als de vorm van het pleintje je daartoe zou verleiden).

een minder bekende straat in Goirle

5 De Mortel 1940–1960

In deze jaren lag de Mortel er eigenlijk bij zoals het er al eeuwen bij had gelegen: een verwilderd lapje grond met een poel en wat houtopslag dat ingesloten lag tussen de akkers en een karrespoor. Oudere Goirlenaren kennen het nog. Tiest Santegoets en Toon Vermeer herinneren het zich: de Mortel lag op het land van Jan Donkers. De omliggende akkers lagen vóór 1940 2 tot 3 meter hoger dan de

7. Joseph Wijdemans, “Toponiemen” (Wermerenbosch, Wermenbosch), *Rond de Schutsboom* 30 no. 2 (2010): 38–39.

Mortel en het was er altijd nat. De Mortel werd gevoed door slootjes en na de verdieping van 1940 stond het water wel eens heel hoog, tot bovenaan toe. Er werd ook in gezwommen.⁸ Jan van der Schoot, in de jaren '30 en '40 opgegroeid aan de Tilburgseweg, mocht er van zijn moeder niet schaatsen als er ijs lag “omdat het er veel te diep was”.⁹ Piet Wiercx tekende ook al wat herinneringen op: “Ons kinderen mochten er niet komen, dat was veel te gevaarlijk.” (Pietje Schellekens), en “Het jong volk uit de buurt nam van thuis een stuk zeep mee en ging zich daar wassen.” (Kees van de Ven).¹⁰

Figuur 4: *Brandkuil in 't Morteltje (ets door M. van Oirschot, 1986)*

In het archief van de Heemkundige Kring bevindt zich een ets van de Mortel (figuur 4). M. van Oirschot maakte de ets in 1986, maar toen zag het er hier al lang niet meer zo uit. Waarschijnlijk werkte hij naar een ouder voorbeeld. Vooralsnog is er volgens mij geen andere duidelijke afbeelding bekend van de Mortel van voor de jaren '70. Wat we zien komt overeen met de beschrijvingen en gegevens die we tot nog toe kennen: wat bomen en lage begroeiing, een poel en

8. Beide heemleden leverden me mondeling deze informatie op 15 oktober 2016.

9. Mondelinge mededeling eind oktober 2016.

10. Piet Wiercx, “Brandkuilen in Goirle”, in *Goirlenaren en hun brandweer* (Jaarboek 1999 Heemkundige Kring De Vyer Heertganghen), Goirle: Heemkundige Kring De Vyer Heertganghen 2000, 35.

aan de overkant lijken de akkers wat hoger te liggen. De gegevens uit het archief vermelden bij deze ets bovendien: Brandkuil in 't Morteltje. Ik kom in de volgende paragraaf terug op het gegeven dat het hier om een brandkuil gaat.

Figuur 5: *het perceel met de Mortel (rechtsboven) langs de Oude Baan in 1944.*

Een geallieerde luchtfoto uit 1944 van de directe omgeving (figuur 5) geeft een mooi overzicht vanuit de lucht. Het is het overzicht zoals we dat we ook tot de jaren '60 van topografische kaarten kennen (vgl. figuur 2). Het perceel met de Mortel is rechtsboven zichtbaar. De kuil tekent zich af als het donkerste deel, de begroeiing is te herkennen aan de schaduwen die de zon werpt. De Oude Baan loopt vanuit de rechter bovenhoek naar het midden van de foto waar de Frankische Driehoek met bebouwing herkenbaar is. Dit stuk van de Oude Baan heette vroeger ook wel Lijckweg.¹¹ De Nieuwe Rielseweg komt vanuit de linker bovenhoek en loopt als een lichte lijn door het beeld.

Vier jaar voordat deze foto is genomen was de Mortel uitgediept, het is net al ter sprake gekomen. Uit twee krantenartikelen hebben we informatie over het moment en de reden van deze graafwerkzaamheden. Ook blijkt dat er bij de graafwerkzaamheden oudheden zijn gevonden die ons iets meer over de Mortel kunnen vertellen.

11. Joseph Wijdemans, "Toponiemen" (Lijckweg), *Rond de Schutsboom* 19, no.1 (1999): 27.

6 Oudheidkundige vondsten in de Mortel (september 1940)

We zagen net al dat er op de ets sprake was van “brandkuil in ’t Morteltje”. Deze brandkuil is op initiatief van de gemeente in september 1940 aangelegd om ’t Ven in geval van nood van bluswater te kunnen voorzien. Het perceel met de Mortel wordt door de gemeente omschreven als “zeer laag gelegen”, en we weten al dat het er van nature nat was. Het is op dat moment eigendom van Jan Donkers die op ’t Ven woont. In ruil voor dit perceel krijgt Donkers “een perceel woesten grond [...] van nagenoeg gelijke oppervlakte”.¹² De werkzaamheden worden in opdracht van de gemeente voor een bedrag van 380 gulden uitgevoerd door Staatsbosbeheer die er een werkverschaffingsproject van maakte.¹³ Er wordt ook beweerd dat de kuil bestemd was als een drinkplaats voor vee. Misschien was het wel een mooie bijkomstigheid dat de inzet van werkverschaffingsarbeid juist meerdere doelen tegelijk kon dienen.

Tijdens de graafwerkzaamheden voor de brandkuil worden op een diepte van 4 tot 6 m een aantal archeologische vondsten gedaan. Direct wordt de gemeente gewaarschuwd die op haar beurt dr. Liernur van het Tilburgse Natuurhistorisch Museum laat komen. Twee kranten, de *Nieuwe Tilburgsche Courant* (zie figuur 6) en *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (zie figuur 12), doen op 13 september 1940 kort verslag van de vondsten. Beide krantenberichten vermelden dezelfde informatie. Beide stukken zijn gebaseerd op de beschrijving die dr. Liernur van de vondsten maakte. Laten we kijken wat er door Liernur beschreven is. Het gaat om:

een aantal scherven Deze hadden volgens Liernur deel uitgemaakt van een rond schaaltje met een straal (uitwendig, bovenkant) van 11,5 cm (inwendig 10 cm). De hoogte is 5 cm (inwendig 4,5) en de dikte van het aardewerk is overal ongeveer 0,5 cm. Ook meldt hij een laagje glazuur, evenwijdige strepen (alsof het op de draaischijf van een pottenbakker is vervaardigd) en hij suggereert een overeenkomst met een La Tène-schaaltje. De scherven van het schaaltje werden gevonden op leem.

Ze werden door de gemeente naar het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden gestuurd. De begeleidende brief van B&W (zie figuur 11) citeert het hele verslag van Liernur. In het RMO is het schaaltje gereconstrueerd (figuur 7). Volgens de gegevens van het RMO dateert het—in afwijking van Liernur’s suggestie—uit de periode 800–500 v. Chr. Het behoort er nog steeds tot de collectie. De gemeente ontving een gipsen replica die nu

12. Gelijk oversteken. De Mortel is in 1940 dus nog een stukje woeste grond.

13. Gegevens voor deze alinea zijn ontleend aan Piet Wiercx, “Brandkuilen in Goirle”, 32–37 (bij dit artikel staat ook de ets uit figuur 4 afgebeeld). Vgl. ook Joseph Wijdemans, “Toponiemen” (Brandkuilen), *Rond de Schutsboom* 10, no.1 (1990): 17.

Nieuws uit Goirle.

Oudheidkundige vondst.

Op de werkverschaffing alhier werd bij het graven van een brandkuil achter den heer Donkers, de z.g. Mortel, nabij den Nieuwen Rielscheweg, een oudheidkundige vondst gedaan. Dr. Liernur van het Natuur Historisch Museum te Tilburg, die op verzoek van het Gemeentebestuur direct ter plaatse een onderzoek instelde, geeft er de volgende beschrijving van:

„De door mij onderzochte scherven hebben deel uitgemaakt van een schaaltje, waarvan de omtrek zuiver rond is. De straal van de bovenzijde is uitwendig ongeveer 11.5 en inwendig 10 cM. De hoogte inwendig is 4.5, buiten 5 cM. De dikte van het aardewerk vrijwel overal $\frac{1}{2}$ cM. De oppervlakte is met een laagje glazuur bedekt en vertoont evenwijdige strepen, die doen denken aan de schijf van den pottenbakker. De rand is sierlijk gebogen ;in den bodem bevindt zich een kuiltje van $4\frac{1}{2}$ cM. diameter. Ook dit kuiltje is zeer regelmatig van vorm.

Het schaaltje werd gevonden op leem; de ruimte rondom was met planken afgezet. Onder deze planken bevond zich een roer van een schip en eenige stukken uitgeholde boomstam. Het roer is waarschijnlijk eikenhout, de uitgeholde stam van een zachtere houtsoort. Ook boven het schaaltje lagen planken en daar boven twee planken in den vorm van een kruis (een van deze was het scheepsroer). Het schaaltje vertoont groote gelijkenis met een schaaltje uit het La-Tène tijdperk afgebeeld in „Deutschlands Urgesichte" van Gustav Schwantes. Het La-Tène tijdperk wordt van 500—150 jaar vóór Christus geschat. De diepte van de plaats, waar de vondst plaats vond is 4—6 meter. Alles werd in het grondwater aangetroffen."

Figuur 6: *het bericht over de oudheidkundige vondsten volgens de Nieuwe Tilburgsche Courant*

Figuur 7: *Het schaalte uit de Mortel na reconstructie (RMO, Leiden).*

nog in het heemmuseum aan de Nieuwe Rielseweg tentoon is gesteld.

een “roer van een schip” Drie keer verwijst Liernur naar het roer van een schip dat bij de opgraving gevonden zou zijn. Het gaat om een stuk hout dat uiterlijk sterk overeenkomt met een scheepsroer (zie figuur 13). De krantenartikelen zijn onduidelijk over de omstandigheden: eerst lag het onder de planken waartussen het schaalte lag, dan lag weer het boven het schaalte.

stukken uitgeholve boomstam Liernur zegt er verder niets over, maar vermoedelijk gaat het om de resten van een waterput.

planken Ook over de planken zegt het verslag verder niets. De beschrijving wekt de indruk dat de planken en soort kistje vormden waarin het schaalte gevonden werd.

De beschrijvingen door Liernur, en de berichtgeving door de kranten roepen vragen op. Als het allemaal zou kloppen wat er gemeld wordt, is het een wonderbaarlijke, ja, spectaculaire verzameling van vondsten: een geglazuurd prehistorisch en gedraaid schaalte, een scheepsroer, planken en restanten van een kistje en een enige stukken uitgeholve boomstam. In bijlage A bespreek ik de beschrijving van en de berichtgeving over de vondsten uitvoeriger om tot een realistischer interpretatie van de vondsten te komen.

7 De Mortel in de negentiende eeuw

Uit de negentiende eeuw hebben we mooie informatie over de Mortel. Tussen 1811 en 1832 is ten behoeve de vorming van het kadaster, een erfenis van de Franse tijd, het hele grondgebied van Goirle in kaart gebracht, genummerd en beschreven. De Mortel staat nauwkeurig ingetekend op de kadastrale kaart (figuur 8, NB:

oriëntatie oost). De karakteristieke vorm kennen we al van de luchtfoto's uit de twintigste eeuw. Het wordt in de kadastrale “oorspronkelijk aanwijzende tafels” kort omschreven als “waterkolk/ als moeras”, m.i. de aanduiding dat het zowel waterkolk als moeras is. De eigenaar is “de Gemeente van Goirle”, wat er wellicht

Figuur 8: *de Mortel als perceel 228 op de kadastrale kaart van 1811–1832 (oriëntatie oost)*

op duidt dat het hier om een laatste restje woeste grond gaat. De omliggende percelen bestaan uit bouwland. De kadastrale kaart laat ook zien dat er vanaf de Oude Baan aan de westkant van de Mortel een pad of karrespoor loopt dat op het eind in westelijke richting afbuigt. Op de topografische kaarten uit de hele negentiende en twintigste eeuw staat dit pad ingetekend (vgl. bijv. figuren 2 en 3).

Interessant aan de kaart is ook dat de (foutief gespelde) naam van de Mortel terugkomt in de naamgeving van het hele akkercomplex dat zich uitstrekt ten noorden van het Ven (tot aan de Boschkens): de nortel en Bremakkers. Het kadastrale verzamelplan vermeldt: De Mortel Brem Akker. De Mortel en Bremakker was een van de akkercomplexen die Goirle kende (naast de Kleine Akker, de Groote Akker, de Kerk Akker).

8 De Mortel in 1760

De kaart die Diederik Zijnen in 1760 vervaardigde voor de heer van Tilburg en Goirle levert ook over de Mortel mooie informatie. Het is door Zijnen op de kaart gezet, en hij vermeldde daarbij ook de naam (zie figuur 9). Er is duidelijk een soort vijvertje of vennetje te zien dat zich over het grootste deel van het perceel

uitstrekt. Misschien was het destijds inderdaad groter, of hij gaf er mee aan dat het hele stuk nat en drassig was. Op zijn kaart is ook de karakteristieke druppelvorm van het perceel herkenbaar zoals die ook op de huidige plattegrond, de luchtfoto's en de kadastrale kaart te zien is (figuren 1, 2, 3, 5, 8). Op 't Ven en langs de Oude Baan staan tot aan de Mortel bomen ingetekend. Ook westelijk van de Mortel loopt een bomenrij of houtwal. Zijnen was militair cartograaf en ging heel precies

Figuur 9: *de Mortel op de kaart van Diederik Zijnen uit 1760 (oriëntatie noordwest)*

te werk. Huizen zijn op deze kaart niet ingetekend (dat was waarschijnlijk wel de bedoeling, maar is er niet meer van gekomen), maar alle andere details kloppen nauwkeurig. We mogen er van uit gaan dat ook de Mortel op de kaart een nauwkeurige weergave vormt van de plek zoals die er op dat moment uitzag: een plas langs de Oude Baan, gelegen tussen de akkers, en aan een kant geflankeerd door een rij bomen, of houtwal.

Als we vanuit 1960 terugkijken naar 1760 is er niet heel veel veranderd. Ook in de zeven eeuwen voorafgaand aan de achttiende eeuw was de situatie bij de Mortel niet veel anders.

9 De Mortel in de middeleeuwen

De oudste bekende schriftelijke vermeldingen van de Mortel stammen uit de tijd van rond 1430.¹⁴ Uit deze tijd kennen we ook verschillende vermeldingen die nauw samenhangen met de Mortel (mortelakker, de wetering genaamd de Mortel). Een aantal karakteristieke voorbeelden uit deze tijd zijn:

Mortelakker (1423) een stuk land “ter plaatse het Rillaar, 1/5 in de Mortelakker, naast Michiel van After en naast Daneel van den Zande” (RAT 847 inv.no 145, acte 79);¹⁵

Mortelakker, wetering genaamd de Mortel (1426) “de Mortelakker, naast Dirck Luwes en naast Leonaert Gijelijs Coremans, strekkend aan kv Claus Nouwen en aan de wetering genaamd de Mortel” (RAT 847, inv.no. 145, acte 112);

Mortel Stukske (1426) “een stuk land, genaamd het Mortel Stukske, te Goirle, naast Willem van der Strate en naast Kathelijnn Matheeus Nuwelaets dochter, aan de Heerstraat en aan Dirck Everdeijs” (RAT 847, inv.no. 145, acte 217)¹⁶;

Mortelstreep (1435) “de helft van een stuk land geh. in die Mortelstreep, waarvan Laureijs de andere helft houdt gelegen tussen [l] Mychiel van After en [r] Aert Houtappels erfg. (RAT 847, inv.no. 149 acte 176);

Mortel (1435) “een stuk lands in Goerle aan den Mortel 1 lopense gelegen tussen [l] Goden Goderts zoen en [r] Peter Claus Aelwijns strekkende van Goden Goderts voirs. tot Jan Meynaerts kijnder” (RAT 847, inv.no. 149 acte 186);

Mortel (1559) “een stuk land gelegen boven de Mortel, aldaar tussen: erfenis van Jan Willem Aerts een zijde erfenis van de Tafelen van de Heilige Geest in Goerle ander zijde” (RAT 14, inv.no. 304, 1559, R 304/30v-31r (Rechterlijk Archief Tilburg, Algemeen protocol)).

De directe verwijzingen naar de Mortel laten zien dat deze destijds al ingeklemd lag tussen de akkers. Ook blijkt dat het omliggende akkercomplex, net

14. RAT toeg.no. 847 (Archief van de Schepenbank in de Eninge van Oisterwijk 1418–1811), geciteerd met inventarisnummer en actenummer volgens de transcripties van de regestenlijsten zoals die aanwezig zijn op de site van het Regionaal Archief Tilburg (RAT).

15. Het Rillaar, oftewel het Riel-laar was een gebruiksbos (hakhout) nabij de Katsbogte, vgl. “Dat Rijlaer”, in J.R.O. Trommelen & M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16^e eeuw*, 393–394.

16. Joseph Wijdemans, “Toponiemen” (Heerstraat, Herstraat), *Rond de Schutsboom* 13, no. 2 (1993): 39. Met Heerstraat wordt de Oude Baan bedoeld; een oude doorgaande weg van Tilburg via ’t Ven over de hei naar Alphen en Antwerpen, zie Joseph Wijdemans, “Toponiemen” (De Baan, de Oude Baan), *Rond de Schutsboom* 9, no. 2 (1989): 19.

als in de negentiende eeuw, zijn naam aan de Mortel ontleende. Bovendien is er sprake van “de wetering genaamd de Mortel”, waarschijnlijk niet meer dan een slootje dat op de Mortel afwaterde.¹⁷ De Mortel was een markante plek, omdat het als oriëntatiepunt diende voor de topografie ter plaatse.

De directe omgeving van de Mortel is in de periode 900–1050 n. Chr. voor akkerbouw ontgonnen en in gebruik genomen. Dat kan geconcludeerd worden uit de datering van het esdek ter plaatste. Het esdek is de bovenste laag vruchtbare akkergrond die ontstaat door jarenlange bemesting met organisch materiaal: een mengsel van dierlijke uitwerpselen verzameld in de stal en groenafval, bladeren, stro, heidevlaggen, etc. De datering is gedaan op grond van opgravingen (2005) net ten zuiden van de Surfplas, hemelsbreed 250 m noordwestelijk van de Mortel (vgl. figuur 1, lila cirkel).¹⁸ Vanaf ±1050 nam de vorming van het esdek vermoedelijk een aanvang. Ontginning en in gebruikname voor de akkerbouw hoeft niet in een keer gebeurd te zijn. Aanvankelijk zijn gebieden in de directe omgeving van nederzettingen ontgonnen en successievelijk werden de verder gelegen gronden gebruikt. Waarschijnlijk heeft de Mortel—niet al te ver van de “bebouwde kom” van ’t Ven—sinds begin elfde eeuw als een restje woeste grond temidden van het cultuurlandschap gelegen, omdat het vanwege lagere ligging en de nattigheid niet voor de akkerbouw geschikt was. Maar ook als stukje woeste grond had het een functie. Het leverde hakhout. Ook diende het—getuige de vondst van putdelen in 1940—als plaats waar water gehaald kon worden. Handig op een relatief hoger gelegen plek op de zandgrond.

De opgravingen bij de Surfplas-Zuid zijn aardewerkscherven gevonden uit elke periode van de middeleeuwen. Alle scherven zijn aangetroffen in het esdek. De hoeveelheid scherven uit de periode vanaf 900 n. Chr. is reden om aan te nemen dat vanaf dat moment de grond rond de Mortel voor akkerbouw in gebruik werd

17. ’t Ven vormde een waterscheiding: het oostelijke gedeelte waterde via een stroompje af op de Mortel (en via het Moske op de Leij bij Abcoven). Het westelijke gedeelte waterde af op het Riels Laag, zie Piet Wiercx, “Brandkuilen in Goirle”, 33 en Joseph Wijdemans, “Toponiemen” (’t Ven), *Rond de Schutsboom* 28, no. 2 (2008): 16. Vandaag de dag is dat nog altijd te zien aan het feit dat de Regte Hei en het gebied ten westen van de Nieuwkerksedijk en de Turnhoutsebaan (incl. een deel van de Hellen) behoren tot het waterschap Brabantse Delta. Ten oosten daarvan ligt het beheersgebied van waterschap de Dommel.

18. M.J. van Putten, M.J. & A. ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid. Definitief archeologisch onderzoek* (BAAC-rapport 05-209), Tilburg/’s-Hertogenbosch: Gemeente Tilburg/BAAC, 2005, 7, 52. Het voorafgaande proefsleuvenonderzoek is gedocumenteerd in: A. ter Wal, *Tilburg-Surfplas-Zuid. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven* (BAAC-rapport 03-105), Tilburg/’s-Hertogenbosch: Gemeente Tilburg/BAAC, 2004. Een mooie samenvatting van het definitieve archeologische onderzoek, toegespitst op de inheems-Romeinse nederzetting, bieden Alfred ter Wal en Frans van Nuenen, “Archeologisch onderzoek in het grensgebied tussen Tilburg en Goirle 2: Pax Romana: een inheems-Romeinse boerennederzetting aan de Surfplas-zuid te Tilburg”, in *Tilburg: tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 24, no. 4 (dec. 2006): 112–120.

genomen. Er zijn ook sporadische vondsten van Karolingisch aardewerk (725–900 n. Chr.) en Merovingisch aardewerk (450–725 n. Chr.) gedaan. De aantallen zijn dusdanig klein dat uit deze vondsten alleen geconcludeerd kan worden dat de grond in deze tijd misschien in gebruik was voor akkerbouw, of dat de grond tot de periferie van een nederzetting behoorde. Aanwijzingen voor een nederzetting in het opgravingsgebied en directe omgeving uit deze periode (450–1050 n. Chr.) zijn er echter niet.¹⁹

10 Vóór de middeleeuwen

Afgezien van het prehistorische schaalte dat er is gevonden is er geen goede en uitvoerige informatie over de Mortel in de periode die voorafgaat aan de elfde eeuw. We hebben wel relevante informatie uit de naaste omgeving. Zojuist is al verwezen naar de opgraving van 2005 ten zuiden van de Surfplas (zie figuur 1, lila cirkel). Daar zijn veel vondsten gedaan uit verschillende perioden vóór de middeleeuwen.

Ze vertellen iets over menselijke aanwezigheid en menselijke activiteiten in de directe omgeving van de Mortel. Er zijn geen directe aanwijzingen dat de Mortel bij die activiteiten een rol heeft gespeeld. Als het echter om een van oorsprong natuurlijke uitholling in het landschap gaat, is het ook niet uitgesloten dat ze betrokken was in die vroegere menselijke activiteiten. Als natte plek op de relatief hoger gelegen drogere gronden had ze wellicht een nuttige functie (watervoorziening).²⁰

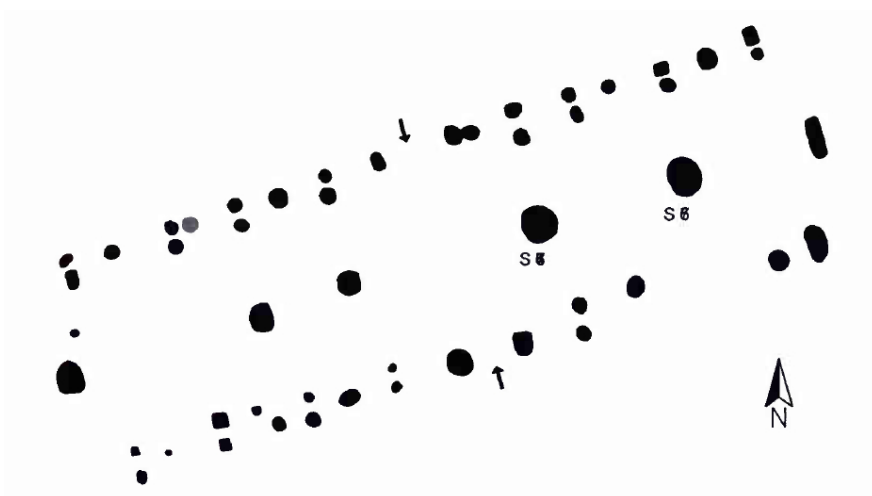
Ik wil een kort overzicht geven van een aantal vondsten afkomstig van de Surfplas-Zuid om een indruk te geven van het soort menselijke activiteiten uit de directe omgeving van de Mortel.

Negen huisplattegronden uit de Romeinse tijd De plattegronden van deze huizen konden worden gereconstrueerd op grond van de aangetroffen paalgaten (verkleuringen in de grond). De huizen vormden in verschillende fasen een inheemse nederzetting in de Romeinse tijd. Op grond van de bouwwijze (type huis) en het gevonden aardewerk is de bebouwing gedateerd in de periode tussen ongeveer 100–250 n.Chr. De bebouwing heeft verschillende fasen gekend, want sommige plattegronden overlappen elkaar en deze gebouwen hebben dus niet gelijktijdig bestaan. In bijlage B is een overzicht opgenomen van de huisplattegronden (en het bijgebouw) die bij

19. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 52.

20. Wellicht is de vorming van deze mortel dan zelfs in de middeleeuwen of daarvóór ten dele al het product geweest van menselijke activiteit. De aanwezigheid van water heeft vroeger misschien al geleid tot graafwerkzaamheden die het water beter bereikbaar konden maken.

de opgraving zijn blootgelegd. Op grond van pollenonderzoek blijkt dat de omgeving destijds gedomineerd werd door heide. Bos is nagenoeg afwezig, wel liggen er akkers en weiden. Pollenonderzoek toonde de aanwezigheid aan van Cypergrassen (*Cyperaceae*). Dat wijst er op dat er natte plekken in de directe omgeving waren.²¹ Daarvoor in aanmerking komt het stroomdal van de Katsbogte (op ongeveer 500 m afstand), maar ook de Mortel die slechts 250 m naar de andere kant ligt. De gemeenschap die hier woonde was een boeren gemeenschap die zowel akkerbouw als veeteelt bedreef. In een van de gebouwen is een potstal aangetroffen²² In een profiel van

Figuur 10: *Structuur 2, een woonhuis met stal (25,4 × 7,5 m) gedateerd in de periode 70–200 n. Chr. (ingangen bij de pijlen)*

de opgraving werd ongeveer 70 cm onder het maaiveld een 40 cm dikke premiddeleeuwse akkerlaag aangetroffen. Dat zou dan de akkerlaag zijn die mede ontstaan is door landbouwactiviteiten van deze gemeenschap. De aanwezigheid van moestuinen blijkt uit de vondst van selderijzaden. In de Romeinse tijd werd deze plant, die van nature aan de kust voorkomt, in het binnenland als groente verbouwd. De nederzetting strekte zich in noordelijke richting uit (waar nu de Surfplas ligt).²³ Het was geen geïsoleerde nederzetting. Op de Groote Akkers bevond zich (waarschijnlijk gelijktijdig) ook een nederzetting.

21. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 61. Het rapport spreekt van nattere depressies op het dekzand. De Mortel was zo'n depressie.

22. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 68–70, 73.

23. Het rapport is hier stellig over (Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 70). Het lijkt aannemelijk, maar concrete aanwijzingen daarvoor ontbreken.

Kuilen, spiekers, losse sporen “De combinatie van kuilen, met onduidelijke functie, en een aantal spiekers doet vermoeden dat het onderzoeksterrein zich in de periferie bevindt van een nederzetting uit de Vroege/Midden IJzertijd.” (= 800–400 v. Chr.).²⁴

Crematiegraf uit de middenbronstijd Bij de opgraving is een graf gevonden met daarin de crematieresten van (waarschijnlijk) een man in de leeftijd van 20–40 jaar.²⁵ Datering: tussen 1400 en 1110 v. Chr. (tweede helft middenbronstijd). Het gaat om een solitair graf. Aanwijzingen dat het deel uitmaakt van een grafveld zijn er niet, maar het is volgens het archeologische verslag niet uitgesloten dat er meerdere graven liggen ten noorden van de opgravingsplek. Niet veel noordelijker ligt de Surfplas. Mondelinge informatie verhaalt dat tijdens aanleg van de Surfplas voor zandwinning (eind jaren '60) verschillende urnen zijn opgegraven. Daar is geen ruchtbaarheid aan gegeven, omdat dat de ontginning zou ophouden.

Prehistorisch aardewerk Er zijn aardewerkresten gevonden die dateren uit het neolithicum, de bronstijd en de ijzertijd. Er zijn geen sporen van nederzettingen uit deze perioden gevonden die met het aardewerk in verband kunnen worden gebracht.

Vuurstenen artefacten Het gaat om werktuigen van vuursteen (krabbers), een brok afkomstig van een geslepen bijl en afval dat vrij komt bij de productie van de werktuigen (afslagen, klingen, kernen, e.d.). Gezien de geringe hoeveelheden en verspreiding kunnen de vondsten niet aan een nederzetting worden gerelateerd. Datering: mogelijk middenpaleolithicum–middenbronstijd.²⁶

24. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 68, cf. ook 19–21.

25. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 21–22, 74.

26. Putten & Ter Wal, *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 54, 67. Het middenpaleolithicum beslaat de periode van 300.000 tot 35.000 jaar geleden. De middenbronstijd duurt van 1800 tot 1100 v. Chr.

11 Samenvatting

De Goirlese Mortel is een bijzondere plek. In de Romeinse tijd en vanaf het jaar 1000 was het een restje drassige, woeste grond temidden van een gecultiveerde omgeving. Nu ligt het als idyllisch stukje natuur in de bebouwde kom. In de middeleeuwen en moderne tijd ontleende die omgeving ook haar naam aan de Mortel. De plattegrond heeft nog steeds de karakteristieke vorm die het eeuwen heeft gehad. Het is de laatste nog bestaande Goirlese brandkuil.

Het was hier altijd al nat en drassig, omdat het een natuurlijke laagte in het landschap vormde. Sinds de directe omgeving stelselmatig voor de akkerbouw gebruikt werd (v.a. 1000 n. Chr.) is het daarom al die eeuwen een woest stukje grond gebleven. Als verwilderd stukje nat land kon het niet voor de landbouw worden benut, maar dat wil niet zeggen dat de mens er geen gebruik van maakte. Er stond hakhout en men heeft er op enig moment een waterput gemaakt. Pas in 1940 is het een aantal meters uitgediept zodat de Mortel ook als brandkuil kon dienen.

Ook vóór de middeleeuwen lag het in sommige perioden als woest stukje grond aan de periferie van of net buiten de invloedssfeer van menselijke activiteiten. Rond 200 n. Chr. bevond zich 250 m noordwestwaarts een kleine nederzetting van akkerbouwers en veetelers. De directe omgeving van deze nederzetting werd gedomineerd door een cultuurlandschap met akkertjes, weilanden, heide. Daartussen ligt de Mortel die wellicht toen reeds een rol speelde in het dagelijkse bestaan van lokale bewoners.

De vondst van een schaalpje in 1940 toont dat er rond de 7^e eeuw v. Chr. menselijke aanwezigheid in de Mortel is geweest. Hoewel er geen vroegere sporen zijn van nederzettingen in de directe omgeving, wijzen vondsten van vuurstenen op menselijke aanwezigheid die mogelijk teruggaat op het middenpaleolithicum.

Misschien is er dus al die millennia niet zo heel veel veranderd, en is het altijd een stukje natuur geweest waar mensen uit de omgeving hun z'n voordeel mee deden. Het was bij tijd en wijle omgeven door een cultuurlandschap, maakte er soms deel van uit. Dat doet het nog steeds. Omgeven door Goirlese huizenbouw, is het een historisch restje natuur binnen het dorp, waar de mens als het zo uitkomt nog steeds haar voordeel mee doet, bijv. als het gaat om overtollig regenwater op te slaan. De natuurlijke gesteldheid leent zich daar goed voor. Het is per slot van rekening een mortel.

Willem van der Kuijlen
lid Heemkundige Kring *De vyer heertganghen*
(oktober–december 2016)

Bronnen

Actueel Hoogtebestand Nederland (<http://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>).

De collectie Kadastrale kaarten 1811–1832 in de beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) (<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>).

Regionaal Archief Tilburg (RAT) toegangsnummer 14 (Rechterlijk Archief Tilburg, Algemeen protocol), inv.no. 304.

Regionaal Archief Tilburg (RAT) toegangsnummer 847 (Archief van de Schepenbank in de Eninge van Oisterwijk 1418–1811).

Buiks, Christ. *Veldnamen van Alphen N.B.* (deel 1 en 2), Alphen: Heemkundekring ‘Carel de Roy’ 2010.

Hoogendoorn, J.C.J. “Een oudheidkundige vondst in Goirle”. *Rond de Schutsboom* 13 no. 2 (1993): 33–34.

Janssens, M. *Plangebied Frankische driehoek: Gemeente Goirle: Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en visuele inspectie*. RAAP-Notitie 2409. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2007.

Putten, M.J. van & A. ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid. Definitief archeologisch onderzoek*. BAAC-rapport 05-209. Tilburg/'s-Hertogenbosch: Gemeente Tilburg/BAAC, 2005.

Tol, A.J. *Erven uit de bronstijd en ijzertijd op een dekzandrug te Tilburg-Zuid: Een opgraving in plangebied Tradepark-Noord te Tilburg*. Archol Rapport 176. Leiden: Archol, 2015.

Trommelen, J.R.O. & M.P.E. Trommelen. *Tilburgse toponiemen in de 16^e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamsverklaring* (Tilburgse bronnenreeks 1). Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgood, 1994.

Wal, A. ter. *Tilburg–Surfplas-Zuid. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*. BAAC-rapport 03-105. Tilburg/'s-Hertogenbosch: Gemeente Tilburg/BAAC, 2004.

Wal, Alfred ter & Frans van Nuenen. “Archeologisch onderzoek in het grensgebied tussen Tilburg en Goirle 2: Pax Romana: een inheems-Romeinse boerennederzetting aan de Surfplas-zuid te Tilburg”. In *Tilburg: tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 24, no. 4 (dec. 2006): 112–120.

Wiercx, Piet. “Brandkuilen in Goirle”. In *Goirlenaren en hun brandweer* (Jaarboek 1999 Heemkundige Kring De Vyer Heertganghen), 25–37. Goirle: Heemkundige Kring De Vyer Heertganghen 2000.

Wijdemans, Joseph. “Toponiemen” (Brandkuilen). *Rond de Schutsboom* 10 no. 1 (1990): 17.

Wijdemans, Joseph. “Toponiemen” (Heerstraat, Herstraat). *Rond de Schutsboom* 13 no. 2 (1993): 35–41.

Wijdemans, Joseph. “Toponiemen” (Lijckweg). *Rond de Schutsboom* 19 no. 1 (1999): 27.

Wijdemans, Joseph. “Toponiemen” (’t Ven). *Rond de Schutsboom* 28 no. 2 (2008): 16.

Wijdemans, Joseph. “Toponiemen” (Wermerenbosch, Wermenbosch). *Rond de Schutsboom* 30 no. 2 (2010): 38–39.

Lijst van figuren

1	Uitsnede uit de topografische kaart van 2015, bron: Tijdreis over 200 jaar topografie van het Kadaster, elektronisch beschikbaar via http://www.topotijdreis.nl	3
2	Uitsnede uit de topografische kaart van 1925, bron: Tijdreis over 200 jaar topografie van het Kadaster, elektronisch beschikbaar via http://www.topotijdreis.nl . Let op: er staat Veenweg i.p.v. Venneweg.	4
3	Luchtfoto. Archief Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , herkomst onbekend.	6
4	Ets van M. van Oirschot uit 1986, geschonken aan het heem door mevrouw Van Oirschot-van de Ven. Archief Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , afbeelding nummer 011-035.	8
5	Uitsnede uit Britse luchtfoto uit oktober 1944 (foto 4016, R4/105312 OCT44F/20//CA303. Archief Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , fotonummer 43-147).	9
6	<i>Nieuwe Tilburgsche Courant</i> , 13 september 1940, p. 6.	11
7	Schaaltje uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inventarisnummer k 1940/10.1.	12
8	Uitsnede van de kadastrale kaart 1811–1832, minuutplan van sectie E, 2 ^e blad, elektronisch beschikbaar op de website van RCE: http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl	13
9	Uitsnede uit de kaart van Zijnen.	14
10	Putten & Ter Wal, <i>Tilburg. Surfplas-Zuid</i> , 24.	18
11	Brief B&W Goirle aan het RMO Leiden, d.d. 12 september 1940, archief RMO Leiden.	25
12	<i>Het Nieuwsblad van het Zuiden</i> , 13 september 1940, p. 3.	26
13	Museum Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , inventarisnummer 486 (afmetingen: 1200×240×6mm).	28
14	Museum Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , putdelen.	29
15	Museum Heemkundige Kring <i>De Vyer Heertganghen</i> , putdelen.	29
16	Structurenkaart uit Putten, M. van & Ter Wal, <i>Tilburg. Surfplas-Zuid</i> , 89.	31

A De oudheidkundige vondsten uit 1940

De oudheidkundige vondsten uit 1940 verdienen wat extra aandacht: de vondsten lijken spectaculair (“scheepsroer!”) en de berichten zijn verwarrend (de hoogte van het schaalpje is 45 cm volgens *Het Nieuwsblad van het Zuiden*). Volgens de beschrijving lijkt het alsof er op 4–6 m diepte, in het grondwater een soort houten constructie werd gevonden waarin de scherven van het schaalpje zich bevonden. Je zou bijna denken dat de gravers wat losse spullen, tevoorschijn gekomen bij steeds diepere graafwerkzaamheden, bij elkaar hebben gelegd en een goeie grap hebben uitgehaald. Laten we alles even op een rij zetten en beginnen om te kijken om welke vondsten het gaat. Daar bestaat volgens de bronnen geen onduidelijkheid over:

1. scherven van een schaalpje;
2. een roer van een schip;
3. planken (onder, boven en rondom de plek waar de scherven gevonden zijn);
4. enige stukken uitgeholde boomstam.

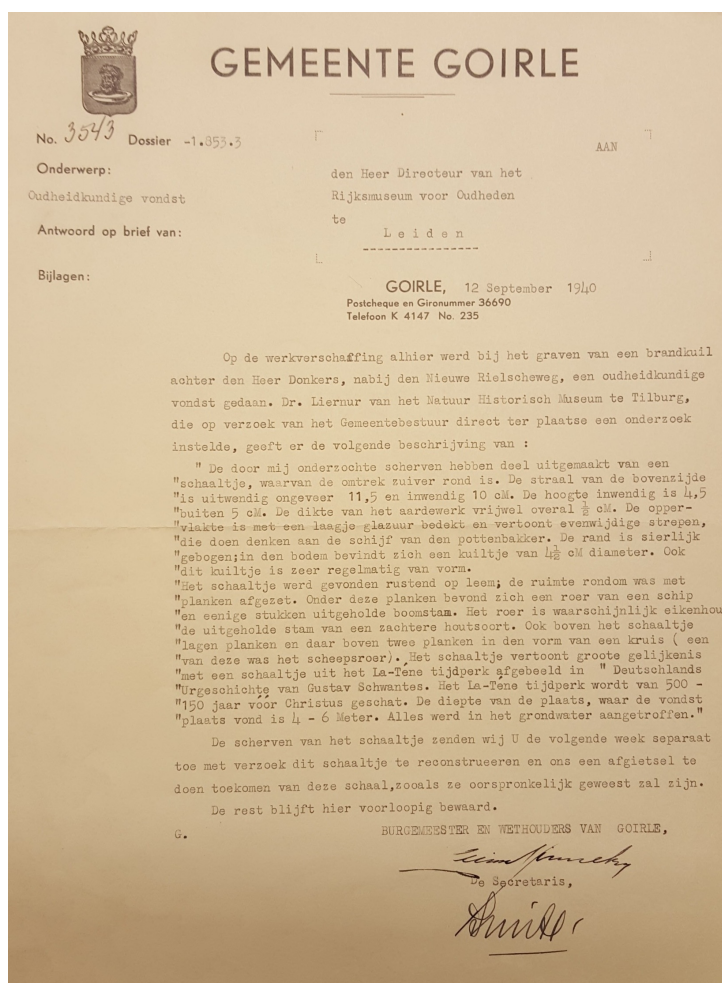
De omstandigheden waaronder deze vondsten zijn gedaan zijn ook duidelijk:

- a. in de Mortel;
- b. op een diepte van 4–6 m;
- c. in het grondwater;
- d. in/op het leem.

De bronnen van deze gegevens zijn de artikelen uit de *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Het Nieuwsblad van het Zuiden* van 13 september 1940. De vondsten zelf zijn minstens twee dagen eerder gedaan, want op 12 september maken B&W van Goirle reeds melding van de vondsten in een brief aan het Leidse RMO. Deze brief is nog in het archief van het museum aanwezig (figuur 11).²⁷ In de brief wordt de beschrijving van Liernur, die we al uit de krantenberichten kennen, integraal aangehaald. Verder zeggen B&W dat ze de scherven zullen opsturen naar het RMO “met verzoek dit schaalpje te reconstrueeren en ons een afgietsel te doen toekomen van deze schaal, zooals ze oorspronkelijk geweest zal zijn. De rest blijft hier voorloopig bewaard.” (zie figuur 11).

Het schaalpje is door het RMO gereconstrueerd en maakt er nog altijd deel uit van de collectie (inventarisnummer k 1940/10.1). Volgens de Leidse gegevens dateert het uit de periode 800–500 v. Chr., d.w.z. uit de vroege ijzertijd (Hallstatt C). Het is ouder dan Liernur vermoedde; de La Tène-cultuur besloeg nl. de midden

27. In november 2016 is de afbeelding van deze brief me bereidwillig toegestuurd door registrator Heikki Pauts van het RMO.

Figuur 11: De brief van B&W Goirle (d.d. 12 september 1940) waarmee ze het Rijksmuseum in Leiden inlichtten

en late ijzertijd (500–50 v. Chr.). Een gipsen afgietsel werd inderdaad naar Goirle opgestuurd en bevindt zich nog steeds in de collectie van het heemmuseum.²⁸ Terwijl het schaalte werd gereconstrueerd, een replica naar Goirle werd gestuurd werd “de rest” voorlopig in Goirle bewaard. Het gaat dan om “het roer”, de planken, en de stukken uitgeholde boomstam. Op deze rest kom ik later terug. Laten we eerst naar een paar onduidelijkheden in de berichtgeving kijken.

28. De beschrijving van de replica in het heemmuseum roept vraagtekens op. Het Leidse inventarisnummer wordt vermeld maar bij 1940 staat een vraagteken, blijkbaar omdat men veronderstelde dat de werkverschaffing en de opgraving in 1934 plaats vonden. De Leidse afbeelding van het schaalte (figuur 7) bewijst dat de replica in het heemmuseum een afgietsel is van het exemplaar dat in 1940 in de Mortel is opgegraven.

In *Het Nieuwsblad van het Zuiden* is sprake van een schaaltje van 45 cM. hoog. Deze maat lijkt een zetfout, gewoon een komma vergeten. Het schaaltje is 4,5 cm hoog. Dat blijkt uit het bericht van de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, en de gegevens van het RMO (zie figuur 7).

Figuur 12: het bericht over de oudheidkundige vondst volgens *Het Nieuwsblad van het Zuiden*

Zijn alle resten op een diepte van 4 tot 6 m gevonden? Was de put zó diep? Is dat een diepte om een schaaltje te vinden? Als het schaaltje op die diepte tussen de restanten van de put lag, dan dateert de put tenminste uit de vroege ijzertijd. Het is geen uitgemaakte zaak dat de vondsten in verband met elkaar staan. J. Hoogendoorn van de Heemkundige Kring ging hier wel van uit: “het schaaltje [...]

is gewoon ooit in de put gevallen.”²⁹ Ook door de graafwerkzaamheden kunnen verschillende resten op eenzelfde plek terecht komen, zonder dat er een historisch verband tussen de objecten bestaat.

Het Nieuwsblad is ook niet helemaal nauwkeurig met de beschrijving van de plaats (a.): “Langs den Vensche weg, bij de Mortel, achter de boerderij van Donkers aan den N. Rielscheweg”. De verwijzing naar de Mortel en de locatie van Donkers’ boerderij kloppen, maar de Mortel ligt aan de Oude Baan. De Venneweg loopt ruim 200 m naar het (zuid) oosten parallel aan de Oude Baan. Was “Vensche weg” wellicht de naam zoals die in de volksmond werd gebedigd? De *Nieuwe Tilburgsche Courant* geeft wel ondubbelzinnige informatie over de plek waar de vondsten gedaan zijn: “een brandkuil achter den heer Donkers, de z.g. Mortel, nabij den Nieuwen Rielscheweg”.³⁰

De scherven (1.) zijn volgens de beschrijving van Liernur met een laagje glazuur bedekt. Het gerestaureerde schaalpje vertoont echter geen spoor van glazuur (figuur 7) en het is door het RMO gedateerd op de vroege ijzertijd (800–500 v. Chr., Hallstatt C). Gezien deze datering kan het ook niet geglazuurd zijn, omdat in het westen aardewerk pas geglazuurd werd vanaf de latere middeleeuwen. De afbeelding laat wel zien dat het oppervlak van het schaalpje glad is. Wellicht heeft destijds de nattigheid en het verblijf in de grond een aanslag op het aardewerk gebracht die leek op glazuur. Op grond van de datering kan het ook niet op een pottenbakkersschijf vervaardigd zijn (zoals Liernur suggereerde); prehistorisch aardewerk is handwerk. Het gaat dus om een prehistorisch glad handwerk schaalpje uit de vroege ijzertijd.

De tweede vondst, “het scheepsroer” (2.), is verbazingwekkend. Aangetroffen op enkele meters diepte vele kilometers verwijderd van enige bevaarbare stroom. Volgens de beschrijving lag het onder de scherven, dan weer erboven. Het is een van de houten objecten die in 1940 door B&W “hier voorloopig bewaard” zijn. De heemkundige kring bestaat pas sinds 1949, maar het stuk hout is uiteindelijk wel in de collectie terecht gekomen en bevindt zich nog steeds in het heemmuseum (figuur 13). Als je ziet welke vorm het stuk hout heeft, is het niet moeilijk om je voor te stellen dat men op grond van de uiterlijke overeenkomst het verband legde met een scheepsroer. Maar dat is het natuurlijk niet. Nadere bestudering levert iets heel anders op.

In het midden van het stuk hout zit een gat, klaarblijkelijk ontstaan door bewerking. De onderkant van het gat is vlak. Het lijkt erop dat erboven een vergelijkbaar gat, ook met vlakke onderkant, heeft gezeten. In de openingen kun je net je voet zetten. Als dit het restant is van een plank waar een aantal van deze

29. In zijn beschrijving van objecten uit het museum.

30. In het RMO is de vindplaats van het schaalpje vermeld als “Goirle, Nieuwe Rielschen Weg”, wat in zoverre juist is dat het adres van Donkers inderdaad de Nieuwe Rielseweg was.

Figuur 13: *“het scheepsroer”: een trapje uit de waterput.*

openingen in zat, en als het gevonden is tussen de resten van een put, dan is het veel plausibeler dat het hier gaat om een eenvoudig soort laddertje om in en uit de put te klimmen. Dat ligt meer voor de hand dan dat het een restant zou zijn van een schip.³¹

Dan rest ons nog te kijken naar de andere stukken die in 1940 door B&W “hier voorlopig bewaard” zijn. Het gaat om de planken (3.) en de stukken uitgeholde boomstam (4.). Wat er precies met deze stukken is gebeurd is niet meer te achterhalen. Echter, gezien het feit dat het “scheepsroer” en de gipsen replica van het schaalpje uiteindelijk in het heemmuseum terecht zijn gekomen, mogen we misschien verwachten dat ook deze stukken tegelijk met de plank en de replica in het museum zijn beland. In de huidige collectie bevindt zich een groot aantal houten putresten. Die lijken afkomstig te zijn van tenminste drie verschillende putten die in de loop van de afgelopen decennia gevonden zijn.³²

Als we kijken naar de putdelen uit figuren 14 en 15 lijken dit het soort restanten waar de berichtgeving van Liernur melding van maakt. De putdelen

31. Toch leidt “het scheepsroer” een hardnekkig leven. Onder ARCHIS-waarnemingsnummer 37419 staan “houtresten van een schip” genoemd. Dan gaat het weer over ons “roer”(?). Zie M. Janssens, *Plangebied Frankische driehoek: Gemeente Goirle: Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en visuele inspectie* (RAAP-Notitie 2409), Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2007, 11.

32. D.w.z. afgezien van de fraai geconserveerde boomput in het museum. Die is afkomstig van de Groote Akkers. Voor een afbeelding zie: http://www.heemkundekring-goirle.nl/heertganghen/?page_id=1892.

Figuur 14: *putdelen afkomstig van een duigenput*

Figuur 15: *putdelen afkomstig van een boomput*

afkomstig van een duigenput (figuur 14) hebben het uiterlijk en het formaat van flinke planken (gemiddeld 80×20×7cm).³³ Ze hebben een vergelijkbare kleur als de putdelen afkomstig van een boomput (figuur 15) wat er wellicht op wijst dat ze onder dezelfde omstandigheden geconserveerd zijn. Het is onduidelijk of het om restanten van verschillende putten gaat. Het kan ook zo zijn dat de resten uit figuur 15 dusdanig vergaan zijn dat ze heel erg lijken op uitgeholde boomstammen, maar feitelijk onderdelen van bijv. een duigenput zijn. Exacte gegevens over al deze putdelen, zoals m.n. plaats van herkomst, zijn bij de Heemkundige Kring niet bekend en kunnen dus helaas geen uitsluitsel bieden. Het enige wat we kunnen zeggen is dat deze putdelen bij elkaar voldoen aan het signalement dat Liernur in zijn beschrijving gaf van de gevonden houtresten.

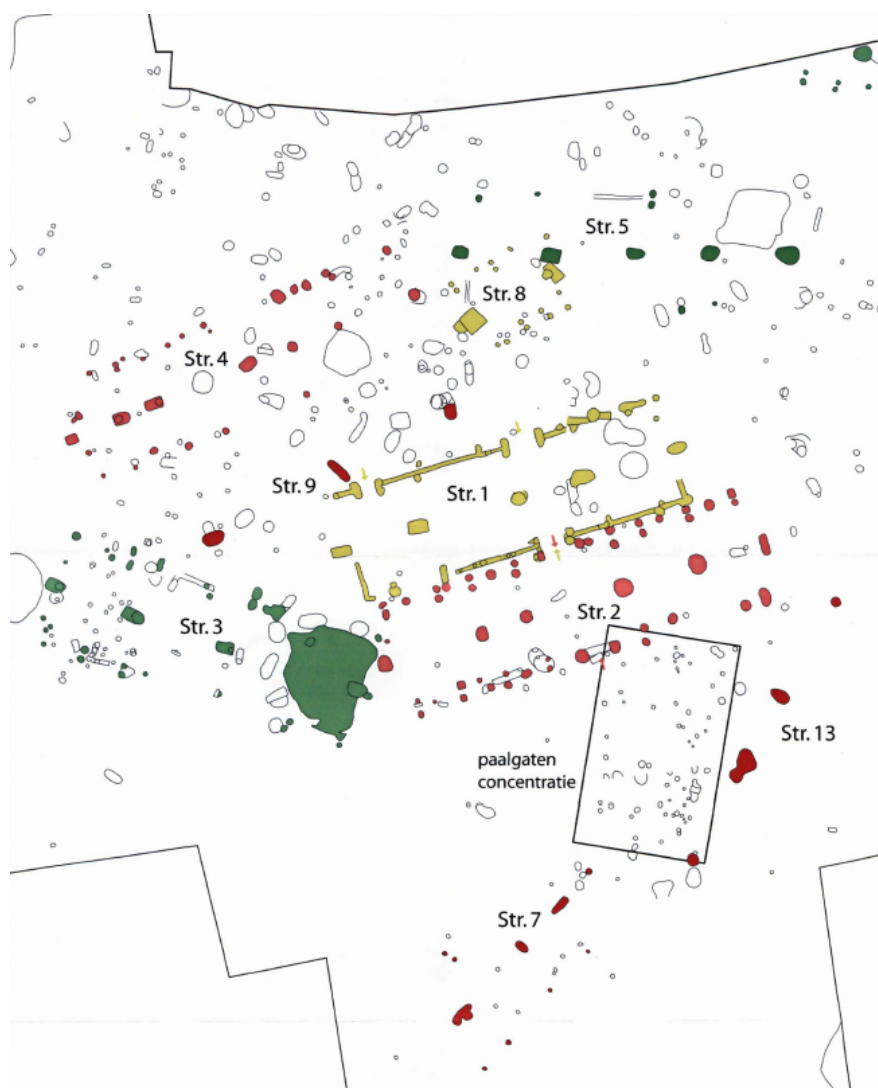
Wat de omstandigheden betreft waren de berichten duidelijk. De diepte waarop de vondsten zijn gedaan, is aanzienlijk. Als het om een waterput gaat is zes meter wel erg diep. De onderkant daarvan zal ook niet ín, maar hooguit óp het leem hebben gerust. Die onderkant bevond zich wel onder het niveau van het grondwater, anders zou de put niet goed functioneren. Omdat het hout zich onder het grondwaterniveau bevond is het geconserveerd. Vochtig hout boven het grondwaterniveau verrot, omdat het aan zuurstof is blootgesteld.

Alle vondsten mogen in de Mortel zijn gedaan, het is volstrekt onduidelijk hoe ze moeten worden geïnterpreteerd, omdat er geen duidelijkheid verkregen kan worden over de onderlinge relatie. De datering van het schaalpje door het RMO lijkt het meeste houvast te bieden. Dat zou een aanwijzing zijn van menselijke activiteit in of bij de Mortel rond 800 v. Chr. Of ook de put uit die tijd dateert, of er wellicht meerdere putten zijn geweest, zijn zaken waar weinig over te zeggen valt, niet in het minst omdat de herkomst van de putdelen in bezit van de Heemkundige Kring onbekend is.

33. Bij de opgraving langs de Katsbogte is een boomstampput gevonden die was opgebouwd met (waarschijnlijk) een ton waar de bodem uit was geslagen. Het hout van de ton dateert uit het eind van de middenbronstijd/ijzertijd, zie A.J. Tol, *Erven uit de bronstijd en ijzertijd op een dekzandrug te Tilburg-Zuid: Een opgraving in plangebied Tradepark-Noord te Tilburg* (Archol Rapport 176, Leiden: Archol, 2015), 271.

B Huisplattegronden uit de Romeinse tijd

Onderstaande kaart is een uitsnede uit de zogenaamde Structurenkaart van de archeologische opgraving aan de zuidkant van de Surfplas³⁴, hemelsbreed 250 m noordwestelijk van de Mortel. De kaart biedt een overzicht van het deel van de opgraving waar de huisplattegronden uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen. In het zwarte kader is bovendien een paalgatenconcentratie te zien. Vermoedelijk

Figuur 16: *Structurenkaart van de nederzetting aan de Surfplas-Zuid (oriëntatie: noord)*

34. Ontleend aan Putten & Ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 89.

behoren deze paalgaten tot een huisplattegrond daterend uit de ijzertijd.³⁵

Wat vondsten betreft, het gaat dan bijv. om vuurstenen, aardewerk, metaal en glas, wordt het volgende opgemerkt: “De vondstverspreiding is, onafhankelijk van vrijwel alle vondstcategorien, vrijwel gelijk [...] Het centrum van de vondstconcentratie ligt in de werkputten 15, 16, 29 en 42, min of meer samenvallend met de structuren van de Romeinse nederzetting of iets ten oosten daarvan. De vondstdichtheid neemt geleidelijk af naarmate de afstand tot de nederzetting toeneemt. [...] op een afstand van ca 200 m van het centrum van de vondstconcentratie, is de dichtheid afgenomen tot vrijwel nul.”³⁶ Als de vondstverspreiding vrijwel gelijk is, betekent dit dat vondsten uit een categorie niet op een plek geconcentreerd zijn: verschillende vondsten uit verschillende perioden zijn verspreid aangetroffen. Bovendien neemt de vondstconcentratie af in de mate waarin je je van de nederzettingsplek verwijdt. De nederzetting stamt uit de Romeinse tijd, maar was blijkbaar eerder en later een gebruikelijke plek voor menselijke aanwezigheid en activiteit. Vanaf deze plek is de vondstconcentratie na 200 m nul. Als dit ook voor de zuidoostelijke richting geldt (gezien vanuit de nederzettingsplek), dan ligt de Mortel net aan of net buiten de periferie van de plek waar in de loop van verschillende perioden mensen woonden en/of activiteiten ontplooiden. Het lijkt er op dat de Mortel in de loop van de geschiedenis regelmatig de overgangszone vormde tussen cultuur en natuur.

De sporen van de huisplattegronden uit de Romeinse tijd zijn op de kaart ingekleurd. Elke kleur staat voor een bebouwingsfase, waardoor je zicht krijgt op de wijze waarop de nederzetting zich in de loop van de tijd ontwikkeld heeft. Naast typologische verschillen tussen de huizen, speelt ook de oriëntatie van de huizen een rol bij de datering en fasering. De oudere (zoals structuren 7, 9 en 13) zijn meer noordoostelijk georiënteerd. De jongere (zoals structuren 3, 5 en 6) meer op het oost-zuidoosten. De opeenvolging van fasen is als volgt:

- fase 1a: donkerrood (structuren 7, 9 en 13);
- fase 1b: lichtrood (structuren 2 en 4);
- fase 2: geel (structuren 1 en 8, bijgebouwtje);
- fase 3a: donkergroen (structuur 5);
- fase 3b: lichtgroen (structuren 3 en 6³⁷).

De verschillende fasen beslaan tezamen de periode lopend van ± 100 tot ± 250 n. Chr. De levensduur van een huis in die tijd was ongeveer 20 tot 30 jaar waardoor er in de hele periode steeds een of twee huizen tegelijkertijd hebben

35. Putten & Ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 34, 68.

36. Putten & Ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 41.

37. Structuur 6 is deels in de rechter bovenhoek te zien.

bestaan.³⁸ Structuur 1 valt op, omdat daar ook wandgreppels zijn aangetroffen. Het lijkt ook alsof dit huis precies parallel aan en tegen structuur 2 (zie figuur 10), uit de voorafgaande fase, is gebouwd. Structuur 8, waarschijnlijk een bijgebouwtje, stamt uit dezelfde fase als structuur 1.

Structuur 3 behoort tot de jongste fase. Het is het gebouw waarin ook de potstal is aangetroffen. Dat is de grote groene vlek in de zuidoost hoek van het gebouw. Voor dit huis ligt aan de noordwest kant een cirkelstructuur die op bovenstaande uitsnede maar half zichtbaar is. Dit was een waterput met aan de bovenkant afmetingen van $4,45 \times 3,70$ m. Op 1,25 m diepte had de put nog een diameter van 1,45 m. De maximale diepte bedroeg 2,60 m. Op die diepte had de put nog een diameter van 50 cm. Een behoorlijke grote put. Deze behoorde niet tot de fase van structuur 3, want daar ligt die veel te dicht bij, maar tot een eerdere fase.³⁹

Met al deze gegevens kun je je een goed beeld vormen van het dagelijkse leven zoals dat er in deze nederzetting uitzag rond het jaar 200 n. Chr. Dankzij de *Pax romana* was het een rustige tijd. Geen strooptochten van rivaliserende stammen. Geen oorlogen met Romeinen of andere volken. Een of twee grote woonhuizen met inpandige stal. Het woonhuis biedt ruimte voor een uitgebreide familie. Boven het vuur in het huis hangt een goeie stoofpot van wild en zelfverbouwde groenten. Op het erf een waterput en een bijgebouw voor gereedschap, voorraden, brandhout voor de winter. Er graast wat vee op een weiland en op de akker wordt gewerkt. Kinderen spelen in de omgeving. Ze joelen, rennen, spelen verstoppertje, maar de kleintjes mogen niet in de Mortel komen, veel te gevaarlijk.

38. Putten & Ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 68.

39. Putten & Ter Wal. *Tilburg. Surfplas-Zuid*, 36–37, 40.